

УДК [343.13:341.341](091)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.2>

ЩОДО ЕВОЛЮЦІЇ ПОНЯТТЯ «ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИЙ» ТА ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Арзуманов Г.Л.,
студент 4 курсу
факультету адвокатури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Харків
e-mail: g.l.arzumanov@nlu.edu.ua

Туманянц А.Р.,
кандидатка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Харків
ORCID: 0000-0001-6403-8436
e-mail: anushjurist@gmail.com

Арзуманов Г.Л., Туманянц А.Р. Щодо еволюції поняття «військовополонений» та правил поведження з військовополоненими: історико-правове дослідження.

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з історичним ходом еволюції поняття «військовополонений» та правил тримання, поведження, інтернування таких осіб. Констатовано, що прецедент розбіжності між нормативно-правовими актами, які передбачають правове регулювання статусу військовополонених, має ретроспективний характер. Проаналізовано звичаї стародавнього світу та ранніх цивілізацій на відповідність нормам моралі у контексті відношення до військовополонених. Ранні держави фактично не знали, що таке система «гуманного» поведження з військовополоненими, проте такі країни та державності, як Давня Греція та Індія були рушійною силою для докорінних змін у векторі людського відношення до осіб, які знаходяться у полоні. Методом порівняльно-правового аналізу зроблено висновок, що період Середньовіччя та Нового часу у призмі поведження з військовополоненими мають як тісну кореляцію, так і пряму неузгодженість. Виокремлено законодавчі акти, які були основою для нормативного врегулювання проблеми, такі як «Спеціальний декрет в'язнів» або Гаазька конвенція 1899 року. Проаналізовані історичні зміни міжнародних підходів до розуміння поняття «військовополонений» та правил поведження з такими особами від ранніх збройних конфліктів до сучасних норм міжнародного гуманітарного права. Звернено увагу на національну рамку законодавства України у контексті звичаїв Київської Русі, періоду глибокого Середньовіччя, УРСР та періоду здобуття незалежності. Відношення до військовополонених на теренах України в історичному аспекті завжди відповідало моральним цінностям, навіть таким, які можна порівнювати з сучасним міжнародним гуманітарним правом. Зроблено висновок, що колізія між теорією, законодавством та практикою була наявна протягом всієї історії людства у силу деструктивного характеру війни та бойових дій. Наголошено на необхідності пошуку нових практичних підходів підвищення рівня правового регулювання статусу військовополонених у міжнародному гуманітарному праві та національному законодавстві України (зокрема, кримінальному процесуальному).

Ключові слова: правовий статус, військовополонений, історико-правовий аналіз, права військовополонених, кримінальне провадження, міжнародно-правові акти.

Arzumanov G.L., Tumanyants A.R. About the evolution of the concept of «prisoner of war» and the rules of treatment of prisoners of war: a historical and legal research.

The article examines the issues related to the historical evolution of the concept of «prisoner of war» and the rules of detention, treatment and internment of such persons. It is stated that the precedent of discrepancies between legal acts providing for legal regulation of the status of prisoners of war is retrospective. The author analyses the customs of the ancient world and early civilisations for compliance with moral norms in the context of treatment of prisoners of war. Early states did not actually know what a system of «humane» treatment of prisoners of war was, but such countries and states as Ancient Greece and India were the driving force for fundamental changes in the vector of humane treatment of persons held in captivity. Using the method of comparative legal analysis, the author concludes that the periods of the Middle Ages and Modern times in terms of treatment of prisoners of war have both a close correlation and direct inconsistency. The author identifies the legislative acts that served as the basis for the regulatory settlement of the problem, such as the Special Prisoners' Decree or the Hague Convention of 1899. The author analyses the historical changes in international approaches to understanding the concept of «prisoner of war» and the rules for the treatment of such persons from early armed conflicts to modern norms of international humanitarian law. Attention is drawn to the national framework of Ukrainian legislation in the context of the customs of Kyivan Rus, the late Middle Ages, the Ukrainian SSR and the period of independence. The treatment of prisoners of war on the territory of Ukraine has always been historically consistent with moral values, even those which can be compared with modern international humanitarian law. The author concludes that the conflict between theory, legislation and practice has been present throughout human history due to the destructive nature of war and hostilities. The author emphasises the need to find new practical approaches to improve the level of legal regulation of the status of prisoners of war in international humanitarian law and national legislation of Ukraine (in particular, criminal procedure law).

Key words: legal status, prisoner of war, historical and legal analysis, rights of prisoners of war, criminal proceedings, international legal acts.

Постановка проблеми. Пovoєнні реалії сучасного світу набувають все більш широкого масштабу. Цивілізація «дивиться в очі» актуальним гуманітарним викликам, які потребують екстреної реакції і вирішення. З іншого боку, збройні конфлікти і наслідки їх «розгорання» не є абсолютно новим прецедентом в історії людства, з огляду на глибоке коріння історії протистояння людства. З цим і безпосередньо пов'язані долі осіб, які беруть участь у військовому конфлікті, за волі обставин потрапили у полон до супротивної сторони. Відношення до таких суб'єктів має ретроспективний еволюційний характер: від варварського – до гуманного. Зміна характеру і змісту ставлення до військовополонених передусім корелюється зі зміною характеру і масштабу військових подій, а також – розвитком міжнародного гуманітарного права. Україна не є виключенням серед держав, які стикаються з подібними труднощами. Законодавство нашої держави потребує змін у контексті правового регулювання процесуального статусу військовополонених у кримінальному провадженні, а також імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Кримінальне процесуальне законодавство України дублює певні приписи Женевських конвенцій, але не всі, що є значною прогалиною. Саме тому, дослідження історичного аспекту поняття «військовополонений» і правил ставлення до таких осіб є важливим кроком у векторі гуманізації поводження з полоненими та розвитку кримінальних процесуальних механізмів, які передбачали б вищий рівень правового регулювання процесуального статусу військовополонених у КПК України.

Метою статті є аналіз генези змісту поняття «військовополонений», а також правил поводження з такими особами у різні історичні епохи.

Стан опрацювання дослідження. Проблематика еволюції поняття «військовополонений» та правил поводження з такими особами у різні часи досліджувалася у роботах Авдошина І.В., Вакуленко А.О., Жаровської І., Замули А.Ю., Кишканя В.А., Шевчук Я., Широбокова Ю.М. та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Для епохи стародавнього світу та ранніх цивілізацій був характерний варварський стиль поневолення осіб, які потрапляли під контроль супротивної сторони. Період людського існування до нашої ери взагалі не передбачав поняття полону. Більше того, можна констатувати відсутність нормативно-правових актів, які б передбачали правове регулювання правил поводження з військовополоненими. Виходячи з цього, за точку відліку вста-

новлюємо період перших державностей, за якого склалася усталена практика взаємовідносин з військовополоненими. Скажемо, наприклад, Римська держава заявляла про своє право власності на військовополонених. Варто звернути увагу на те, що це відбувалось відкрито, що обумовлено низьким рівнем людського відношення до переможених. Полонений, який знаходився під владою римлян, незалежно від характеру участі у бойовому зіткненні (активному або пасивному) вважався «здобиччю». Таких осіб або вбивали, або експлуатували відповідним нелюдським чином. Доля військовополонених у ті часи була повністю залежна від їх здібностей у контексті коефіцієнту корисних дій для свого «власника». Римське право в широких науково-юридичних колах часто прийнято вважати саме «правом війни». Проте, існує декілька протилежних думок, які базуються на різних історичних джерелах.

Наприклад, система правовідносин за часів Цезаря, який, за одними історіографічними джерелами, був великодушним полководцем, за іншими – варваром. До аргументного складу можна віднести наступне – за часів військових походів Юлія Цезаря, полонений міг бути звільненим у Римській імперії. Водночас, сам Цезар, який унікав самовідданих бойових зіткнень, дозволив знищити близько 40 000 чоловіків, дітей та жінок під час одного із походів. Більше того, актуальною в ті часи була і практика позбавлення кінцівок тих людей, які поставали проти його влади [1]. Протилежними також є і Інституції Гая, які встановлювали імперативну заборону жорстоко поводитися з рабами (військовополонені прирівнювалися за таких), без законної на те підстави [2, с. 11].

Отже, в Стародавньому Римі була актуальна колізія між приписами нормативно-правових актів та практикою. Римські джерела права у контексті правил поведження з військовополоненими носили декларативний характер, чого не можна сказати про Давню Грецію. Якість і обсяг регулювання статусу військовополонених у давньогрецькій системі правовідносин значно відрізнялися від попередників і наступників. Греки вважали стан війни деструктивним і таким, що не відповідає моральним цінностям. При чому, супротивника, який зняв шолом під час битви, було заборонено вбивати. Наявним також був і процес обміну, у більшості випадків полонених саме обмінювали або відправляли на викуп. Проте, аналогічним до системи римського права був і режим власності, а саме – переможець розпоряджався життям полоненого, як своєю власністю. За звичаєм, якщо полонений був грецької крові, то його відпускали на волю.

Що стосується Київської Русі, то перша згадка в рамках літопису про військовополонених і їх статус була у відомих візантійських договорах, в яких встановлювалося, що полонених можна викупити [3]. Утім, ці договори відрізнялися рівнем опрацювання юридичних норм, особливо – міжнародних. Так, наприклад, стан поневолення розглядався не як ганебний, а як такий, що є результатом героїзму полонених як мучеників війни. Після хрещення Русі-України у 988 році, процес викупу набув релігійного забарвлення. Вважалося, що викуп був «милостинею та нагородою від Бога». Проте, за часів кочових набігів, полон був дуже важким і у більшості випадків – поневолені гинули.

Подібного статусу «мучеників» набували військовополонені у Стародавній Індії. Кодексом Ману і постановами поряд вводилася особлива категорія людей – жертв війни. До таких відносилися і полонені, яких було заборонено вбивати, труїти, знущатися, а також – експлуатувати. Суспільство засуджувало таких осіб, але не переходило межі дозволеного. При чому, саме в Стародавній Індії відбувся перший поділ осіб на «комбатантів» та «некомбатантів». Сьогодні цей статус регулюється Женевськими конвенціями. Слід зазначити, що частина звичаїв і норм давньої Індії трансформувалася саме в Додатковий протокол I до Женевських конвенцій, який розтлумачує поняття «комбатант».

Отже, період стародавніх цивілізацій слід розглядати як передусім перехідний період від морально-етичних правил до правових норм. За давніх часів раннього світу система правовідносин з військовополоненими супроводжувалася багатьма формуючими чинниками, такими як рабовласницька система, феодалізм, поширеність військових збройних протистоянь, християнізація. Військовополоненого у ті часи можна персоніфікувати як особу, яка знаходилася у владі супротивної сторони та права і свободи якої були абсолютно обмежені.

Наступним етапом еволюції дефініції «військовополонений» та правил поведження з такою категорією осіб був період глибокого Середньовіччя і Новий час. Зміна характеру військових подій була прямо пропорційна і паралельна зміні ставлення до переможених націй, зокрема – військовополонених. Поневолення нейтралізувалося протягом Середньовіччя, але інститут викупу з полону практикувався до 17 століття. Актуальним прецедентом у ті часи була поширеність

потрапляння до полону цивільних жителів. Але вони вважалися тягарем для переможців, тому експлуатувати їх вважалося несправедливим та не необхідним. Клімат поводження з військовополоненими був більш толерантним, що є слідством поширеності найманців. Адже, переможець у битві знав, що він може бути переможеним у наступній. Така система стримувань є актуальною і у сучасному світі.

XVI-XVII століття були періодом широкої дискусії (стосовно прав та свобод військовополонених) серед політичних, військових та філософських еліт світу. Так, наприклад, Гуго Гроцій у своєму виданні «Про закон війни і миру» констатував, що поневолення ворога все ж таки можливо і справедливо, але встановлювалася презумпція обов'язкового обміну або викупу. Превалювала також ідея, що під час війни забороняється знищення майна ворога та військовополонених, окрім того, яке необхідно знищити для завершення конфлікту. Справжньою революцією у цьому ключі став Вестфальський мир у 1648 р., який уможливив обмін військовополонених без викупу.

XVIII століття було відоме значними новаціями у контексті докорінної зміни відношення до військовополонених. Встановлювався пріоритет моралі права націй. Наприклад, французький політичний філософ Монтеск'є у своєму «Дусі законів» зазначив, що єдиним правом на війні має бути незаподіяння шкоди військовополоненому. Полоненого все частіше виводили з бою і не вважали часткою власності. Жан-Жак Руссо поширив пропозицію створення цивілізованих в'язниць для полонених (так звана «теорія карантину»). Саме Франція є батьківщиною докорінних змін правил поводження з військовополоненими. Підтвердженням цього є нормативно-правові акти, які були прийняті в рамках військової, конституційної, кримінальної доктрини. Такі як, наприклад, «Спеціальний декрет про в'язнів», що був першим актом загальнообов'язкового характеру, який встановлював засади гуманізації. Вперше в історії людства було встановлено опіку над військовополоненими.

Наступним кроком було прийняття Національним конвентом Франції у 1793 році декрету про правила обміну військовополонених, які передбачали індивідуальний характер обміну. Йдеться про обмін без викупу, звільнення військовополонених за умови, що останні не будуть брати участь у бойових діях, дотації на утримання, співрозмірні з виплатами французьким солдатам.

Що стосується України, то основним документом, який регламентував питання про полон і полонених практично все XVIII століття й першу половину XIX століття, був «Артикул військовий». Цей нормотворчий документ передбачав розгалужені правила поведінки військових в бойових діях, зокрема – здача у полон рішуче засуджувалася. Зокрема, у призмі війни 1812 року, для того, щоб утримати домінуючі позиції, достатньо було відпустити полоненого на волю під зобов'язання не воювати. Утримання військовополонених у таборах не вважалося пріоритетом. Такого роду заходи мали назву «Слово честі військовополоненого». Водночас, правомочність на полон була обмежена – шпигуни, переодягнені в цивільний одяг, були позбавлені можливості бути звільненим з табору.

Варто відмітити, що, незважаючи на доволі широку кількість військових конфліктів, зокрема – світових, IX та XX століття відзначилися розвитком міжнародних гуманітарних норм, регулюючих статус військовополонених. Проте, розвиток законодавства був, на наш погляд, декларативним, про що свідчить франко-німецька війна або громадянська війна у США, під час яких дотримання принципу людяності залишало бажати кращого. Але, у більшості своїй, тенденція спроб покращити становище військовополонених залишалася актуальною здебільшого саме у західному світі.

У загальному, IX та XX сторіччя були періодом «вибуху» дискусії, яка привела до появи перших міжнародних конференцій, покликаних підвищити правове регулювання правил поводження з військовополоненими, а також передбачити конкретну правосуб'єктність таких осіб. До прикладу – Брюссель, 1874 рік, який став роком першої в світі декларації про правила утримання полонених. Маємо звернути увагу на те, що вона, на жаль, не була ратифікована.

Перша спроба узаконити та створити більш-менш єдині правила ведення війни відбулася 29 липня 1899 року. Тоді у Женеві на міжнародній конференції, яка проходила з 18 травня по 29 липня і в якій брало участь 27 країн, було прийнято три Гаазькі конвенції: Про мирне вирішення міжнародних зіткнень, Закони і звичаї сухопутної війни, а також Конвенція про застосування у війні на морі положень Женевської конвенції 1864 року. Ця конференція стала відправною точкою для намагання хоча б на законодавчому полі вирішити питання запобігання війнам та воєнним конфліктам [4].

В рамках нормативних змін, які відбулися після конференції 1899 року, можна виокремити: (а) обов'язкова участь урядових організацій як посередників обміну, (б) участь громадських організацій в контролі за дотриманням прав і свобод військовополонених [5]. З іншої сторони, період Першої світової війни продемонстрував, що такі нововведення не реалізувались системно. Більш того, воюючі країни звинувачували один одного в недотриманні правил, передбачених Гаазькою конвенцією 1899 року.

Як наслідок – Женева стала місцем повторної зустрічі країн світу, де була прийнята Женевська конвенція 1929 року, яку перед Другою світовою війною ратифікували Німеччина, Велика Британія, Франція, Сполучені Штати та інші країни. Лише Радянський Союз та Японія стали виключенням.

Період Другої світової війни у контексті становища військовополонених можна охарактеризувати як надзвичайний та контрастний. Скажемо, як приклад, американські та англійські військовополонені не завдавались тортурам або приниженням у Німеччині, чого не скажеш про їх інтернування в Японії, де відношення до полонених було наджорстким. На відміну від «англосаксонського світу», українські та польські військовополонені були основним об'єктом жорстокого поводження у німецьких концтаборах. Саме у той час була широко розповсюджена практика саботажів і втеч.

Резюмуючи, маємо констатувати, що відношення до мільйонів військовополонених під час Другої світової війни було доволі варіативним: від належного – до варварського.

Враховуючи негативний досвід, Женевська конвенція була переглянута та прийнята зі змінами у 1949 році у післявоєнний час. Саме цей нормативно-правовий акт інтернаціонального характеру є основоположним і фундаментальним по відношенню до сучасного міжнародного права та збройних конфліктів. Концепція гуманізації була збережена. Так, наприклад, зазначалося, що з військовополоненими треба поводитися гуманно, не принижуючи їх честь та гідність. В'язнів, яких виводять з зони бойових дій, забороняється катувати і позбавляти громадянства. Третьою женеvською конвенцією також передбачається і інститут репатріації, участь держав-покровителів в обміні військовополоненими, у судових процесах проти таких осіб. Розгалуженими також є і норми, які передбачають порядок кримінального провадження стосовно військовополонених, наприклад – особливості досудового розслідування або підготовчого судового засідання. Процесуальний порядок кримінального переслідування такої особливої категорії осіб у Женевських конвенціях є системним, але, в законодавстві України, на жаль, він імплементований опосередковано і фрагментарно, зокрема: чітко встановлюються умови утримання військовополонених на суші, регламентуються майнові права таких осіб, добовий режим харчування, який має бути для них достатнім та інші особливості, які гарантують належний і гідний процес інтернування військовополонених.

Висновки. У підсумку, маємо наголосити, що поняття «військовополонений» в історичному аспекті змінювалося прямопропорційно. На цей процес впливало багато чинників, таких як соціально-економічний розвиток країн, політична і географічна кон'юнктура, а також рівень розвитку законодавства. Певні звичаї і норми держав раннього світу трансформувалися в сучасність, зокрема – у «дух» Женевських конвенцій. У культурно-історичному розвитку світової цивілізації відношення до військовополонених змінювалося під впливом двох протилежних систем ставлення: європейська (гуманна) та нелюдська (несистемна, сувора, геноцидна). Незважаючи на принципи відмінності в політичній ідеології, моралі, культурі та соціально-економічних особливостях різних цивілізацій, їхнє ставлення до ув'язнених в один і той же історичний період дуже схоже, що дозволяє розглядати сучасне міжнародне право, як кодифіковану гуманітарну традицію. Нормативно-правові акти, які передбачали гарантії забезпечення прав та свобод військовополонених у різні часи базувались або на звичаях, або на політико-філософських дискусіях провідних еліт світу. Україна, як суб'єкт міжнародного права, протягом всієї історії була прихильна до ідей гуманного поводження з військовополоненими, про що свідчить і сучасна усталена практика, наближена до міжнародного гуманітарного права. Проте, навіть у сучасному вимірі, існує очевидна колізія між актами законодавства та практикою збройних конфліктів. Нелюдське поводження з військовополоненими, на жаль, залишається актуальною проблемою, яка потребує своєчасного і системного вирішення. Саме тому, міжнародні та національні інституції, як державні так і недержавні, потребують підсилення та реформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Політологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда, В.Ф. Панібудьласка, В.Л. Семко, Н.І. Рижко, С.Д. Місержи, В.Л. Стеценко, В.Л. Згурська, В.П. Третяк. Київ: КНУБА, 2011. 216 с.
2. Зловживання правом під час досудового розслідування у кримінальному провадженні: монографія / Д.В. Криворучко, А.Р. Туманянц. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. – 280 с.
3. Котляр М.Ф.. Русько-візантійські договори 907 і 911 / Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
4. Шевчук Я., Жаровська І. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2023. Volume 10 № 4(40). 446 с.
5. The Program for Humanitarian Policy and Conflict Research at Harvard University, «Brief Primer on IHL», Accessed at [IHL.ihl research.or](http://IHL.ihlresearch.or) Archived 2010-04-19 at the Wayback Machine 2009.